

Katarzyna Adamek-Pujso
Zielona Góra

ARCHITEKTURA DWORU I PAŁACU W PRZYTOKU

W przeszłości w Przytoku (do 1945 r. Prittag) znajdowały się dwie siedziby mieszkalne dawnych właścicieli – późnorenesansowy dwór, dziś niezachowany oraz neorenesansowy pałac, w którym obecnie funkcjonuje Młodzieżowy Ośrodek Socjoterapii. W pierwszej kolejności omówiona zostanie architektura dworu.

Podstawowe źródła informacji o nieistniejącym dworze w Przytoku stanowią dziś dwa opracowania drukowane, opublikowane w 1791 i 1841 r. Mowa tu o tomie 10 *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien* Friedricha Alberta Zimmermanna, królewskiego kalkulatora we Wrocławiu, oraz *Geschichte der Parochie Prittag* autorstwa Oswalda Frühbusa, ewangelickiego pastora w Przytoku. Na drugim z wymienionych opracowań opierał się August Foerster, opisując dzieje Przytoku w swojej pracy poświęconej wsiom powiatu zielonogórskiego, zatytułowanej *Geschichtliches von den Dörfern des Grünberger Kreises* (Grünberg 1905).

Całkowite zniszczenie starej szlacheckiej siedziby mieszkalnej w Przytoku, brak przekazów ikonograficznych dokumentujących jej stan przed rozbiórką, a także rozbieżność informacji podawanych przez wymienionych wyżej autorów niemieckich powodują, że odtworzenie etapów budowy oraz formy architektonicznej omawianego obiektu nastręcza pewne trudności. Istniejącej sytuacji nie poprawia to, że historia starego dworu w tej miejscowości stanowiła już przedmiot zainteresowania badaczy polskich, w szczególności Róży Kąsinowskiej, która w 1983 r. wykonała dokumentację naukowo-historyczną na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Zielonej Górze¹.

Opierający się na ustaleniach wspomnianej badaczki, Stanisław Kowalski podaje, iż renesansowy dwór w Przytoku został wzniesiony w latach 1596-1597 z wykorzystaniem istniejącej budowli gotyckiej i był trzyskrzydłowym założeniem z kamiennym portalem na osi, przy czym skrzydło środkowe stanowiło pozostałość starszej siedziby mieszkalnej². Mając na uwadze to, że od ok. 1400 r. Przytok stanowił kolejno własność kilku rodów szlacheckich (von Quoss, von Schaff, von Burgsdorf, von Tschammer), zanim

¹ S. Kowalski, *Zabytki województwa zielonogórskiego*, Zielona Góra 1987, s. 261.

² *Ibidem*, s. 171.

w 1591 r. objął go w posiadanie Joachim von Stentsch³ – inicjator budowy renesansowego dworu, o czym będzie później mowa – pogląd o istnieniu starszej murowanej siedziby, którą wykorzystano przy wznoszeniu w końcu XVI w. nowej, można by uznać za wielce prawdopodobny, gdyby nie jego niezgodność z wiadomościami, które podaje O. Frühbus. Autor ten wyraźnie wskazuje, że ówczesny właściciel majątku, Joachim von Stentsch, rozpoczął budowę dworu w Przytoku od fundamentów, o czym mówi fragment następującej treści: „[...] also a. 1596, fing er an, das Prittager Schloß von Grund aus aufzubauen”⁴. Zawarte zaś w opracowaniu S. Kowalskiego twierdzenie, jakoby stary dwór posiadał formę trzyskrzydłową, uzyskaną w wyniku renesansowej przebudowy, zdaje się wyraźnie przeczyć informacjom F.A. Zimmermanna, który – opisując siedzibę pańską w Przytoku w końcu XVIII w. – wspomina o posiadanych przez nią dwóch skrzydłach bocznych⁵. Podobnie czyni A. Foerster, który nadmienia, że stary dwór w Przytoku posiadał człon środkowy i dwa skrzydła boczne, z których jedno istniało jeszcze w jego czasach, tj. w początkach XX w.⁶

Pogląd o wykształceniu się ostatecznej formy dworu w Przytoku w końcu XVI w. podważają informacje F.A. Zimmermanna na temat czasu powstania poszczególnych skrzydeł budowli. Jedno z tych skrzydeł wspomniany autor datuje na rok 1596, drugie natomiast – na początek „tego” stulecia⁷, czyli XVIII w. Z opisu tego autora wynika ponadto, że skrzydło wybudowane w początkach XVIII w. zostało później (przed 1791 r., gdy ukazała się publikacja Zimmermanna) jeszcze „poszerzone” (*erweitert*)⁸. Niewykluczone, że XVIII-wieczne prace budowlane przy omawianym dworze, o których pisze Zimmermann, miały coś wspólnego z inwestycją zakończoną w roku 1738, o której świadczyła data umieszczona na najwyższym szczycie budowli⁹. O istnieniu takiej daty informuje O. Frühbus, który określił całą inwestycję jako „wielki remont” (*Hauptreparatur*), nie podając jednakże jego zakresu¹⁰.

Jak mógł wyglądać zatem późnorenesansowy dwór Joachima von Stentscha w Przytoku? Na podstawie znanych przekazów, a przede wszystkim opisu F.A. Zimmermanna, można przypuszczać, że jego bryła składała się z dłuższego członu głównego i dostawionego doń skrzydła bocznego, budowla posiadała więc rzut litery „L”. Rzuty takie rozpowszechniły się na Śląsku wprawdzie dopiero po roku 1600, stosowane były niekiedy jednak już w poprzednim stuleciu¹¹ – odnajdujemy je m.in.

³ O. Frühbus, *Geschichte der Parochie Pritttag*, Grünberg 1841, s. 43.

⁴ *Ibidem*, s. 43-44.

⁵ F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 10, Brieg 1791, s. 309.

⁶ A. Foerster, *Geschichtliches von den Dörfern des Grünberger Kreises*, Grünberg 1905, s. 23.

⁷ F.A. Zimmermann, *op. cit.*, s. 309.

⁸ *Ibidem*.

⁹ O. Frühbus, *op. cit.*, s. 345-346.

¹⁰ *Ibidem*, s. 345.

¹¹ E. Różycka-Rozpędowska, *Późnorenesansowe dwory śląskie: z badań nad architekturą świecką Śląska XVI-XVII w.*, [w:] *Sztuka około 1600*, Warszawa 1974, s. 262.

w starym dworze rodziny von Berge w Niwiskach (niem. Niebusch) koło Zielonej Góry (1582), utrwalonym na rysunku Friedricha Bernharda Wernhera (il. 1), dworze w Lasowie (niem. Lissa) koło Zgorzelca (korpus przed 1590, w 1593 r. dostawione skrzydło boczne¹²) czy też Rogowie Sobockim (niem. Rogau) koło Wrocławia (II poł. XVI w.)¹³. Dopiero w wyniku XVIII-wiecznej rozbudowy dwór w Przytoku zyskał rzut podkowy.

Spśród innych elementów omawianego dworu, o których wspomina Zimmermann, do tych pochodzących z końca XVI w. należałoby niewątpliwie zaliczyć wysokie muryrowane szczyty¹⁴. Taki sposób wieńczenia elewacji posiada bardzo wiele renesansowych rezydencji śląskich. Wielokondygnacyjne szczyty, najczęściej ujęte esownicami, czasami wzbogacone sterczynami lub fantastycznymi motywami figuralnymi i zoomorficznymi, niekiedy szczyty schodkowe, odnajdujemy m.in. we wspomnianym już dworze w Niwiskach, a także pałacu w Dziewinie (niem. Dieban) koło Lubina (1558-1566), dworze Raczyn (niem. Ratschinhof) w Gorzanowie (1573), Pawłowicach Wielkich (niem. Gross Pohlwitz) koło Legnicy (1584-1588), Wilkowie Wielkim (niem. Gross Wilkau) koło Dzierżoniowa (kon. XVI w.), Świdnicy (niem. Schweinitz) koło Zielonej Góry (przed 1602) czy też zamku w Gościszowie (niem. Giessmannsdorf) koło Bolesławca (1603).

Friedrich Albert Zimmermann wspomina także o „pięknym portalu” (*schönes Portal*) przytockiego dworu, umieszczonym między dwoma skrzydłami bocznymi budowli¹⁵. Wydaje się rzeczą niebudzącą wątpliwości, że miał on na myśli portal pochodzący z czasów Joachima von Stentscha, ten sam, który wymontowano później podczas rozbioru i przewieziono do Zielonej Góry. Z opisu tego samego autora wynika, że rozbudowa dworu w XVIII w. nie zakłóciła w sposób istotny jego istniejących cech stylowych renesansowych, ponieważ na wstępie określił on opisywany obiekt jako „założony zgodnie z antyczną sztuką budowlaną” (*nach anticker Bauart angelegt*), przy czym określenie „antyczny” oznaczało „renesansowy”, takiego samego określenia użył bowiem Zimmermann w stosunku do opisanego w dalszej kolejności późnorenesansowego dworu w podzielonogórskiej Świdnicy¹⁶.

Co do innych wskazanych przez niego elementów dworu w Przytoku, takich jak „salon” czy „altana” (*Portal, über welchem ein Salon und Altan angebracht ist*¹⁷), można przypuszczać, że także pochodziły one z końca XVI stulecia. Friedrich A. Zimmermann wskazuje lokalizację salonu „nad portalem”, co należy w tym przypadku rozumieć

¹² *Zabytki sztuki w Polsce: Śląsk*, red. S. Brzezicki, Ch. Nielsen, Warszawa 2006, s. 470-471.

¹³ K. Degen, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Landkreises Breslau*, Frankfurt a. M. 1965, s. 245.

¹⁴ F.A. Zimmermann, *op. cit.*, s. 309.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*, s. 309-310.

¹⁷ *Ibidem*, s. 309.

jako „nad sienią”, do której wejście ulokowane w tymże portalu prowadziło. Takie usytuowanie wnętrza, a także jego reprezentacyjny charakter, na co może wskazywać współczesne Zimmermannowi określenie „salon”, świadczy zapewne o renesansowym jego rodowodzie. Mogła to być pierwotnie sala, stanowiąca – oprócz sieni i jadalni – trzecie ogólnodostępne pomieszczenie reprezentacyjne w renesansowych rezydencjach śląskich. Sale takie umieszczane były często właśnie nad sienią¹⁸. Co do „altany”, o której nadmienia F.A. Zimmermann, istnieje prawdopodobieństwo, iż był to zlokalizowany nad portalem ganek, być może już wówczas przeszklony, na co zdaje się wskazywać użyte przez autora słowo „*Altan*”, oznaczające m.in. „przeszkloną przybudówkę”. Niewykluczone, że ganek z dworu w Przytoku przypominał ten występujący w elewacji dziedzińca zamku w Prochowicach (niem. Parchwitz) w powiecie legnickim, nad portalem.

Dzięki informacjom O. Frühbusa znamy imię i nazwisko budowniczego dworu Joachima von Stentscha w Przytoku. Był nim Anthonius von Mesar, który miał ukończyć budowę w 1597 r., jak wynika z istniejącej jeszcze w czasach pastora Frühbusa inskrypcji umieszczonej na portalu dworu, obecnie niezachowanej¹⁹. Należy w tym miejscu nadmienić, że – prawdopodobnie za sprawą publikacji A. Foerстера – w opracowaniach polskich utrwała się niezgodna z wersją O. Frühbusa pisownia nazwiska wspomnianego mistrza budowlanego. August Foerster podaje nazwisko „Meser” zamiast „Mesar”, podobnie czyni S. Kowalski za R. Kąsinowską oraz autorzy wydanego w 2006 r. słownika zabytków sztuki Śląska²⁰. Na podstawie danych personalnych można przypuszczać, że budowniczy dworu Stentschów wywodził się z Włoch, być może z miejscowości Maser w regionie Wenecji Euganejskiej, w północno-wschodnich Włoszech, jak wskazywałoby jego nazwisko. O działalności innych twórców włoskich odnotowanych wówczas w okolicach Zielonej Góry świadczyć może przykład wspomnianej podzielonogórskiej Świdnicy, gdzie jako projektanta dworu Johanna Christopha von Kittlitzza zatrudniono prawdopodobnie architekta pochodzącego ze środkowych Włoch, Antonia Albertiego z Urbino²¹.

Na temat inicjatora budowy renesansowego dworu w Przytoku wiemy stosunkowo wiele dzięki informacjom zawartym w dziele O. Frühbusa. Urodzony 5 września 1555 r. Joachim von Stentsch był synem Asmusa von Stentscha na Szczańcu (niem. Stentsch) koło Świebodzina i jego żony Dorothei z domu von Knobelsdorff. Już w trzynastym roku życia trafił na dwór książąt legnicko-brzeskich w Brzegu, gdzie pełnił służbę jako paź, a następnie podjął służbę wojskową. 7 lipca 1587 r. zawarł związek małżeński

¹⁸ E. Różycka-Rozpędowska, *op. cit.*, s. 268.

¹⁹ O. Frühbus, *op. cit.*, s. 44.

²⁰ A. Foerster, *op. cit.*, s. 23; S. Kowalski, *op. cit.*, s. 171; *Zabytki sztuki w Polsce...*, s. 714.

²¹ *Zabytki sztuki w Polsce...*, s. 862.

z Ursulą von Skopp z domu Jędrzychów koło Lubina (niem. Groß-Heinzendorf), z którą spłodził dwanaścioro dzieci. W 1591 r. nabył on majątek Przytok wraz ze Starym Kisielinem (niem. Polnisch-Kessel) koło Zielonej Góry i Przeclawiem (niem. Ottendorf) koło Szprotawy oraz został mianowany starszym powiatu zielonogórskiego. Po pięciu latach, tj. w 1596 r., rozpoczął budowę swojej rezydencji w Przytoku, którą zakończył rok później. W 1609 r. powiększył posiadane majątki o Jarogniewice (niem. Hartmannsdorf), Podbrzezie Górne (niem. Ober-Siegersdorf) i Podbrzezie Dolne (niem. Nieder-Siegersdorf) koło Kożuchowa, dwa folwarki należące do zamku w Kożuchowie (za 57 tys. Rthlr.) oraz sam zamek w Kożuchowie (za 8 tys. Rthlr.). Zmarł 5 grudnia 1611 r. w Kożuchowie, a 13 grudnia pochowany został w Przytoku²².

Po jego śmierci majątek Przytok objął syn Johann Georg, urodzony w 1588 r. w Szczańcu. Synowi Joachimowi przypadły z kolei dobra kożuchowskie, a Sigismundowi – Przeclaw²³. Po zmarłym w 1648 r. Johannie Georgu von Stentsch Przytok przeszedł na kolejnych potomków tej rodziny; byli to kolejno: Wenzel Rudolph (do 1668 r.), Maximilian Rudolph (do 1681 r.), Karl Friedrich (do 1710 r.), Johann Ernst i Maximilian Gottlob (do 1722 r.), Johann Ernst (do 1745 r.) oraz Maximilian Rudolph (do 1783 r.)²⁴. Ostatni z wymienionych nie miał potomstwa, w związku z czym adoptował Hansa Ernsta von Schweinichena, który w 1773 r. przyjął nazwisko von Stentsch²⁵. Za jego czasów powstał przywoływany tu wielokrotnie opis dworu w Przytoku, który – oprócz Bojadef, Zatonia, Zaboru, Konotopu i Świdnicy – zaliczony został przez F.A. Zimmermanna do szczególnie godnych odnotowania rezydencji z terenu ówczesnego powiatu zielonogórskiego²⁶.

Hans Ernst von Stentsch zmarł w 1834 r. Przytok odziedziczyła adoptowana przez niego siostrzenica, Friederike Konstanze Johanna z domu von Heßler, wdowa po generale von Ryssel²⁷. Przekazała ona majątek swemu zięciowi, Emilowi von Kraker-Schwarzenfeld²⁸, który był inicjatorem budowy w latach 60. XIX w. nowej okazałej rezydencji w parku przytockim.

Nim powstał nowy pałac, istniejący późnorenesansowy dwór od I ćwierćwiecza XIX stulecia ulegał postępującej destrukcji, wreszcie jego dalsze użytkowanie w celach mieszkalnych stało się niemożliwe, remont zaś – nieopłacalny²⁹. Około 1895 r. rozebrano człon środkowy budowli i jedno z dwóch skrzydeł bocznych. Pozostałe

²² O. Frühbus, *op. cit.*, s. 43-44.

²³ *Ibidem*, s. 45.

²⁴ F.A. Zimmermann, *op. cit.*, s. 363.

²⁵ L. von Zedlitz-Neukirch, *Neues preussisches Adels-Lexicon*, t. 4, Leipzig 1837, s. 236.

²⁶ F.A. Zimmermann, *op. cit.*, s. 308-310.

²⁷ O. Wolff, *Geschichte der Stadt Grünberg in Niederschlesien von ihrer Entstehung bis zur Einführung der Reformation*, Grünberg 1848, s. 166.

²⁸ A. Foerster, *op. cit.*, s. 22.

²⁹ *Schloß Prittig*, „Baugewerks-Zeitung” 1873, Nr. 39, s. 489.

skrzydło jeszcze w czasach A. Foerster a (pocz. XX w.) użytkowane było jako spichlerz³⁰. Rozbiórka środkowej części dworu oznaczała jednocześnie demontaż istniejącego portalu, który – jak wynika z opisu F.A. Zimmermanna – umieszczony był między dwoma skrzydłami bocznymi. Prawdopodobnie jeszcze podczas prac rozbiórkowych lub w czasie trwającego kilkadziesiąt następnyc h lat okresu przechowywania portalu – zapewne w ocalałym drugim skrzydle, które istniało do 1933 r.³¹ – doszło do uszkodzenia zabytku, w związku z czym do czasów obecnych przetrwał on jako niekompletny. Wymontowany portal – ze względu na posiadaną wartość historyczną i artystyczną – trafił w 1937 r. do Zielonej Góry i został wmurowany w elewację przybudówki, usytuowanej na tyłach budynku ówczesnego Starostwa Powiatowego (obok Muzeum Ziemi Lubuskiej)³². Portal ten stanowi dziś jedyną pozostałość późnorenansowej siedziby rodu von Stentsch.

Architektoniczny portal z dawnego dworu w Przytoku składa się z niekompletnego obramienia, archiwolty oraz zwieńczenia (il. 2). Obramienie portalu tworzą podwieszane dwie listwy, wypełnione płycinami, w których umieszczono pojedynczą, wachlarzowato rozłożoną muszlę. Opisane listwy stanowiły pierwotnie tło dla dwóch nieistniejących obecnie kolumn, spoczywających na niezachowanych dziś postumentach. Głowice tych kolumn dźwigały istniejące do czasów obecnych dwa imposty, między którymi przebiega fryz, przedzielony w połowie kroksztynem. Na impostach widnieją tarcze herbowe, rząd takich tarcz tworzy również fryz. Detal umieszczony na kroksztynie jest obecnie słabo czytelny – prawdopodobnie składał się on z maski i ornamentu okuciowego. Imposty oraz kroksztyn wspierają profilowany gzyms, zdobiony od spodu rozetami. Podpory oraz czoło arkady pokrywa ornament okuciowy, w który wpleciono pojedyncze główki puttów – po jednej na podporze i na dolnym klinie łuku – oraz główkę kobiety, która znalazła się w szczytowym klinie łuku. Ze względu na zły stan zachowania, czytelna jest jedynie forma główek umieszczonych na czole arkady. Główki puttów mają kędzierzawe włosy, krezę pod szyją oraz skrzydła. Główkę kobiety otacza chusta o zwisających swobodnie końcach, podwiązanych sznurem, nad czołem zaś widnieje muszla. Wzdłuż grzbietu łuku arkady biegnie dwuczłonowa inskrypcja pisana antykwą, częściowo uszkodzona. Brzmi ona następująco:

IOACHIM VON [ST]HENTZSCH

FRAV VRSVL[A] GEBORNE SCHKOPPIN

W pachach łuku umieszczono dwie głowy lwów z kolcem w paszczy i datę „1596”. Spoczywające na profilowanym gzymsie, centralnie usytuowane zwieńczenie portalu, tworzy płycina wypełniona reliefem wypukłym o motywach figuralnych, ujęta po

³⁰ A. Foerster, *op. cit.*, s. 23.

³¹ S. Kowalski, *op. cit.*, s. 171; *Zabytki sztuki w Polsce...*, s. 714.

³² B. Bielinis-Kopec, *Zabytki Zielonej Góry*, Zielona Góra 2005, s. 93.

bokach przez dwie wypustki i zwieńczona trójkątnym szczytem o wciętych z dwóch stron brzegach. Mimo złego stanu zachowania płaskorzeźby, widoczne na niej takie elementy jak oparty o ziemię krzyż oraz berło, stanowiące atrybuty dwóch stojących w dolnej części postaci, oraz unosząca się nad nimi gołębica bez wątplenia wskazują na przedstawienie Trójcy Świętej. Wypustki ujmujące opisane przedstawienie pokrywa ornament okuciowy oraz pojedynczy owoc granatu (?) wraz z liśćmi. Na szczycie zwieńczenia umieszczono głowę lwa z otwartą paszczą, z uszu którego zwisa girlanda.

To, że zwieńczenie omawianego portalu z Przytoku nie zajmuje całej jego szerokości, może świadczyć o tym, iż portal ów posiadał pierwotnie w partii szczytowej jeszcze dwa elementy flankujące, usytuowane w linii podpór (kolumn). Przypuszczenie to wydaje się niepozbawione podstaw, jeśli portal ten porównać z bardzo bliskim mu pod względem kompozycji, nieistniejącym już portalem wmurowanym dawniej w elewację kolegium jezuickiego w Głogowie, pochodzącym z rozebranej kamienicy przy Markt 26. Datowany na rok 1617 głogowski portal posiadał dwie rzeźby figuralne flankujące szczyt – prawdopodobnie było to przedstawienie Mojżesza i niezidentyfikowanego apostoła (il. 3). Wśród innych elementów ujmujących zwieńczenia portali z tego okresu spotyka się także m.in. obeliski (portal wieży Bramy Wrocławskiej z 1603 r. w Nysie) czy kule (portal budynku przedbramia Zamku Grodno z lat 1562-1574).

Portal z dworu w Przytoku stanowi reprezentatywny przykład śląskiego portalu późnorenesansowego z końca XVI w., a świadczą o tym zarówno zastosowany detal, jak i kompozycja obiektu. W odróżnieniu od wcześniejszych renesansowych portali śląskich, w których dekoracji występowały wyłącznie motywy o proveniencji włoskiej (m.in. portale zamkowe w Brzegu, po 1532 r.; portal zamku w Chojnowie, 1547 r.; portal zamku w Płakowicach, 1550; portal dworu w Jeleniej Górze-Czarnem, 1559), w omawianym portalu motywy włoskie wprawdzie dominują (rozety, muszle, owoce, lwie głowy, girlandy, maski), łączą się już jednak z motywem niderlandzkim, w tym wypadku ornamentem okuciowym. Występująca w Przytoku forma główek puttów wskazuje na jej pochodzenie sprzed 1600 r., włosy przedstawiono tu bowiem jeszcze bez plastycznie ukształtowanego loka, który pojawił się około 1600 r. Przewaga ornamentów pochodzenia włoskiego w przypadku omawianego portalu idzie w parze z prostotą i statycznością kompozycji oraz podporządkowaniem detalu istniejącym ramom kompozycyjnym, co przejawia się m.in. poprzez nierozbudowany kontur portalu (brak uszaków).

W portalach powstałych w IV ćwierćwieczu XVI w. i po 1600 r. jako elementy obramień przeważają kolumny, z czym mieliśmy do czynienia także w przypadku portalu z Przytoku. Prócz wymienionych już wcześniej portali z Głogowa i Zamku Grodno ten rodzaj podpór zastosowano również m.in. w zamku w Siedliszku (niem. Carolath,

portal skrzydła południowego, 1597), zamku w Gościszowie (portal główny, 1603) i dworze w Osetnie (niem. Gross Osten, 1617-1619). W portalach wcześniejszych zaś dominowały obramienia w postaci pilastrów, którym towarzyszył repertuar włoskich form zdobniczych. Jako przykłady mogą tu posłużyć m.in. wspomniane już portale z Brzegu, Chojnowa i Jeleniej Góry-Czarnego.

Pod względem programu ideowego portal przytocki nie odbiega od innych portali z tego okresu, występujących w siedzibach szlacheckich na obszarze Śląska. Jako jeden z najważniejszych elementów wystroju architektonicznego elewacji portal niósł za sobą istotne treści ideowe. Jedną z ważniejszych było podkreślenie szlacheckiego pochodzenia właściciela i jego małżonki oraz rangi rodu, co uzyskiwano poprzez obecność wyposażenia heraldycznego. Najczęściej przybierało ono formę wywodu heraldycznego, który występował w partii fryzu, pojedyncze herby umieszczano niekiedy także w zwieńczeniu. W Przytoku ciąg herbów tworzy fryz, podzielony w połowie długości kroksztynem (il. 4). W lewej części fryzu znalazły się herby następujących rodów (patrząc od prawej do lewej): von Gersdorf, von Unruh, von Kracht, von Löben, von Dobritsch (?) i von Promnitz. Identyfikacja herbu przedostatniego jest niepewna ze względu na niezgodność między przedstawionym godłem i klejnotem, które przypominają herb rodu von Dobritsch³³, a umieszczonym na fryzie obok tego herbu skrótem „DVG”, wskazującym ród na literę „G”. W prawej części fryzu umieszczono herby takich rodów, jak (patrząc od lewej do prawej): von Skopp, von Bock, von Kittlitz, von Schweinichen, von Stosch i von Schindel. Wymienione tu ciągi herbów stanowiły niewątpliwie dwa wywody heraldyczne, przy czym pierwszy z nich odnosił się zapewne do Joachima von Stentscha, a drugi – do jego małżonki, Ursuli von Skopp³⁴. Wśród siedzib mieszkalnych szlachty śląskiej wyposażenie heraldyczne, niekiedy bardzo rozbudowane, posiadają m.in. portale dworu von Schaffgotschów w Jeleniej Górze-Czarnem, dworu von Ronawów w Goli (niem. Guhlau) koło Dzierżoniowa, zamku von Warnsdorffów w Gościszowie, zamku Grodno rodziny von Logau, zamku w Międzyzlesiu koło Kłodzka (część renesansowa – portal główny), dworu von Siedlitzów w Piotrowicach Świdnickich (niem. Peterwitz) koło Świdnicy czy też pałacu w Starej Kraśnicy (niem. Alt Schönau) koło Złotoryi.

Drugi, nie mniej istotny wątek programu portalu, można określić jako „konfesyjny”. Treści o charakterze religijnym najczęściej wyrażały umieszczone na portalach nabożne inskrypcje, np. w Przybyszowie (niem. Pürschkau) koło Sławy, bądź – jak

³³ J. Siebmacher, *New Wappenbuch darinnen des H. Rom. Reichs Teutsches Nation hoher Potentaten Fürsten, Herzogen und Adels Personen auch anderer Standt und Städte Wappen in der Zahl 3320 beneben ihrer Schilt und Helmkleinoten*, Norimberge 1605, tab. 68.

³⁴ Z analogicznym przypadkiem spotykamy się w dworze w Przybyszowie koło Sławy (IV ćwierćwiecze XVI w.), gdzie lewą połowę fryzu na portalu wypełnia wywód heraldyczny Sigismunda von Rechenberga, a prawą – jego żony, Anny von Kanitz.

m.in. w Przytoku – przedstawienia figuralne w zwieńczeniu, niekiedy uzupełniane inskrypcjami (il. 5). Plastyczne przedstawienie Trójcy Świętej, z którym mamy do czynienia w przypadku omawianego portalu, można w jego podstawowym znaczeniu odczytywać jako prośbę właściciela dworu i jego rodziny o opiekę Opatrzności. Podobny sens, lecz wyrażony poprzez inskrypcję, zawierał program ideowy portalu głównego dworu w Kraszowicach (niem. Kreuzchwitz) koło Bolesławca (obecnie w ruinie) z 1578 r. Umieszczony na nim napis – jak podaje Hans Lutsch – brzmiał:

DV HEILIGE DREIFALDIGKEIT SICH DISES HAVS
EINGANG VND AVS GANG AN MIT DEN AVGEN DEINER
BARMHERTZKEIT³⁵,

co można tłumaczyć jako: „Spojrzyj Trójco Święta oczami swego miłosierdzia na wejście i wyjście tego domu”. Odwoływanie się do Bożej opieki miało jeszcze tradycję średniowieczną i przejawiało się nie tylko poprzez umieszczanie nabożnych przedstawień i inskrypcji na bramach i portalach, lecz także sytuowanie w ich pobliżu kaplic³⁶. Jeśli połączyć występujące na portalu w Przytoku wyobrażenie Trójcy Świętej z symboliką owocu granatu widniejącego na wypustkach ujmujących część centralną szczytu, mielibyśmy do czynienia ze swego rodzaju deklaracją wiary właściciela dworu – oto wiara w Trójjedynego Boga jest źródłem mądrości, płodności, dostatku, pełni życia, darów Bożych, doskonałości i czystości (zgodnie ze znaczeniem symbolicznym granatu³⁷).

Tak uniwersalna w swej istocie wymowa wątku religijnego obecnego w programie ideowym portalu z Przytoku, zgodna zarówno z zasadami wiary katolicyzmu, jak i luteranizmu czy kalwinizmu, nie mówi nic szczegółowego o przynależności wyznaniowej właściciela dworu i jego rodziny. Z przekazów źródłowych wiadomo jednakże, iż Joachim von Stentsch był gorliwym zwolennikiem nauk Marcina Lutera. Jak podaje O. Frühbus, ufundował on w Przytoku nowy budynek ewangelickiego probostwa, wykupiwszy uprzednio (w 1595 r.) od ówczesnego właściciela działkę pod budowę³⁸. Był on także inicjatorem budowy nowego kościoła ewangelickiego w Przytoku – wiadomo, że dokonał wyboru miejsca pod jego budowę, polecił gromadzić materiał budowlany, prowadził również pertraktacje z murarzem i cieślami. Rozpoczęcie prac budowlanych udaremniła jego śmierć w 1611 r. Zamierzenie ojca zrealizował syn i następca Johann Georg. Konsekracja nowego kościoła odbyła się w roku 1628³⁹.

Wśród portali śląskich pochodzących z rezydencji i siedzib mieszkalnych renesansowych i późnorenesansowych te, w których myśl religijną wyrażono poprzez proste

³⁵ H. Lutsch, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, t. 3, Breslau 1891, s. 570.

³⁶ E. Różycka-Rozpędowska, *op. cit.*, s. 289.

³⁷ Wł. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 2006, s. 100-101.

³⁸ O. Frühbus, *op. cit.*, s. 75.

³⁹ *Ibidem*, s. 77-78.

przedstawienie figuralne lub scenę biblijną, występują stosunkowo rzadko. W tej grupie obiektów najczęściej pojawia się wyobrażenie ukrzyżowanego Chrystusa, jak w przywoływanym kilkakrotnie dworze w Jeleniej Górze-Czarnem lub pałacu w Kłonicach (niem. Klonitz) koło Jawora (portal datowany 1577). Na wspomnianym już portalu kamienicy przy Markt 26 w Głogowie przedstawiono nowotestamentową scenę chrztu Chrystusa, natomiast dwa przedstawienia ze Starego Testamentu, umieszczone w szczycie portalu kamienicy – tzw. Domu Biblijnego z 1570 r. przy Neißstrasse 29 w Görlitz (wręczenie Mojżeszowi tablic Dekalogu i wywyższenie węża miedzianego), wpisane zostały w cały ciąg starotestamentowych przedstawień, ułożonych między pierwszą a drugą kondygnacją. Między kondygnacją drugą a trzecią tego budynku rozmieszczono wiele scen z Nowego Testamentu, przy czym scena Ukrzyżowania znalazła się dokładnie nad przedstawieniem wywyższenia węża miedzianego ze szczytu portalu.

O wartości historycznej portalu z dawnego dworu w Przytoku stanowi to, że obiekt ten jest jedyną zachowaną obecnie pozostałością siedziby mieszkalnej von Stentschów – jednego z najważniejszych rodów związanych z północną częścią Dolnego Śląska. Oprócz późnorenesansowych i manierystycznych portali z dworów w Przybyszowie i Świdnicy, zamku w Siedlisku i Otyniu oraz dworu w Broniszowie (niem. Brunzelwaldau), omawiany portal należy zaliczyć do stosunkowo nielicznej grupy zachowanych tego typu obiektów, pochodzących z rezydencji szlacheckich z końca XVI i początków XVII w., zachowanych obecnie na terenie południowej części województwa lubuskiego.

Co się tyczy nowego neorenesansowego pałacu w Przytoku, usytuowano go niemal w centralnej części parku, a elewacją frontową zwrócono na północny wschód, w kierunku podwórza gospodarczego. Wzniesiono go jako budowlę piętrową z suteroną, przejazdem, wieżą i ryzalitem od frontu oraz werandą w elewacji tylnej, otwierającą się na park. Stan obiektu w początkach XX w. przedstawiono na ilustracjach 6-7.

Jak pokazuje rzut poziomy przyziemia (il. 8), zamieszczony w numerze 39 berlińskiego czasopisma „Baugewerks-Zeitung“ z 28 września 1873 r.⁴⁰, w niższych, parterowych członach z tarasami, dostawionych do obu elewacji bocznych, mieściły się: wielka sala balowa oraz pomieszczenia o różnym przeznaczeniu, w tym boczna klatka schodowa. Dwutraktowe wnętrze pałacu podzielone było na parterze na dwie odrębne części – reprezentacyjną północno-zachodnią i prywatną południowo-wschodnią. W pierwszej z nich usytuowane były westybul i schody główne, jadalnia w trakcie od frontu i trzy salony w trakcie od strony parku, a także sala balowa połączona z bufetem. Spośród tych wnętrz westybul, główna klatka schodowa i sala balowa wyróżniały się

⁴⁰ *Schloß Pritttag...*, s. 490.

bogatszym neorenesansowym wystrojem sztukatorskim⁴¹. W części prywatnej trakt od frontu zajmowały: duży pokój mieszkalny, pokój pana, gabinet pana i pokój służącego, trakt tylny zaś – pokój pokojówki oraz pokoje pani: sypialnia, garderoba i pokój pani połączony z werandą. Na piętrze, nad pokojami pana znajdowała się biblioteka, na co może wskazywać forma okien, a w dalszej części tej kondygnacji ulokowano pokoje gościnne, pokoje dziecinne, pokój nauczyciela oraz pomieszczenia o charakterze użytkowym⁴². Na poziomie suterenu mieściły się kuchnia, spiżarnia, pralnia, łazienka, pokoje służby oraz pomieszczenia do przechowywania nabiału z miejscowej mleczarni⁴³.

W dotychczasowych opracowaniach autorów niemieckich i polskich czas powstania pałacu w Przytoku wyznaczany był na rok 1867⁴⁴ lub lata 1864-1867⁴⁵, tymczasem z artykułu opublikowanego w „Baugewerks-Zeitung” wynika, że prace we wnętrzach wykonano w 1869 r., a poprzedzone były one dwuletnim okresem budowy⁴⁶, co wskazuje, iż obiekt musiał zostać wzniesiony w latach 1867-1868.

Autor projektu pałacu pozostawał dotychczas nieznany. Opierając się na wspomnianej „Baugewerks-Zeitung” można jednak stwierdzić, że był nim – podobnie jak wykonawcą robót budowlanych – „książęcy inspektor A. Jaekel z Nowej Soli”⁴⁷, zapewne tożsamy z potwierdzonym w źródłach z 1865 r. Adolphem Theodorem Jaeklem (1820-1901), mistrzem murarskim i ciesielskim, właścicielem znanej w regionie firmy projektowo-budowlanej⁴⁸, której siedziba mieściła się w Nowej Soli przy obecnej ul. Marszałka J. Piłsudskiego 30 (ob. Bank BGŻ BNP Paribas)⁴⁹. W 1845 r. zaprojektował on w Nowej Soli wspomnianą siedzibę własnej firmy oraz przedsiębiorstwo Johanna Davida Gruschwitza (nie istnieje), w 1853 r. – willę ówczesnego dyrektora nowosolskiej Starej Huty, Friedricha Wilhelma Krausego (ob. Prokuratura Rejonowa, ul. Marszałka J. Piłsudskiego 38), w latach 1878-1879 według jego planów zrealizowano przebudowę nowosolskiego ratusza, w 1881 r. zaś – budowę willi właściciela nowosolskiej fabryki kleju Woldemara Garvego (ob. Deutsche Bank, ul. Muzealna 18)⁵⁰. Na przełomie lat 50. i 60. XIX w. A.T. Jaekel wykonywał zlecenia w Zielonej Górze-Zatoniu (niem.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ A. Foerster, *op. cit.*, s. 23.

⁴⁵ S. Kowalski, *op. cit.*, s. 171; *Czas architekturą zapisany: zabytki województwa zielonogórskiego*, red. I. Peryt-Gierasimczuk, Zielona Góra 1998, s. 173; H. Faryna-Paszkiwicz, M. Omilanowska, R. Pasieczny, *Atlas zabytków architektury w Polsce*, Warszawa 2003, s. 195; *Zabytki sztuki w Polsce...*, s. 714.

⁴⁶ *Schloß Prittag...*, s. 490.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 489.

⁴⁸ [Bekanntmachung], „Königlich Preußischer Staats-Anzeiger” 1865, Nr. 3, s. 41.

⁴⁹ Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Zielonej Górze, K. Adamek-Pujso, A. Dębska, *Gminny program opieki nad zabytkami dla miasta Nowa Sól na lata 2011-2015* (maszynopis), 2010, s. 43.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 43, 46, 59.

Günthersdorf) i Otyniu dla Doroty de Talleyrand-Périgord, księżnej Talleyrand, księżnej żagańskiej (m.in. roboty remontowe przy pałacu w Zatoniu, kosztorys remontu i projekty przebudowy zamku w Otyniu, przebudowę szpitala – tzw. Domu Doroty w Otyniu), od której uzyskał tytuł książęcego mistrza budowlanego⁵¹. Z kolei młodszy syn księżnej, dziedziczący po niej majątek Otyń, Aleksander de Talleyrand-Périgord, książę Dino, dla którego w zespole pałacowym w Zielonej Górze-Zatoniu Jaekel zaprojektował palmiarnię i cieplarnię oraz kordegardy (realizacja w 1871 r.)⁵², nadał mu zapewne tytuł książęcego inspektora budowlanego, którym posłużył się on w 1876 r.⁵³ Wiadomo również, że w latach 1882-1883 według projektu inspektora Jaekla, przebywającego już wówczas na emeryturze, wzniesiono pałac myśliwski w Klenicy (niem. Kleinitz) koło Zielonej Góry dla powiązanych więzami rodzinnymi z Talleyrandami Radziwiłłów, tj. Marii z domu de Castellane Radziwiłłowej (wnuczki księżnej żagańskiej Doroty) i Antoniego księcia Radziwiłła⁵⁴.

Wymienione tu niektóre z udokumentowanych źródłowo dzieł A.T. Jaekla wskazują, że bardzo dobrze orientował się on w aktualnych tendencjach, panujących w architekturze Królestwa Prus. Świadczy o tym także zrealizowany pałac w Przytoku, zaprojektowany w stylu neorenesansu, zgodnie z ówczesnym, tj. sformułowanym w 1855 r., pojmowaniem renesansu jako stylu nieorganicznego, w którym „[...] formy jedynie powierzchownie i częstokroć przypadkowo wyrażają funkcje, którym winny służyć dane części budowli”⁵⁵.

Przypisywanie renesansowi braku jednolitej zasady konstrukcyjnej i ortodoksyjnego systemu tektonicznych powiązań dawało XIX-wiecznym architektom więcej swobody twórczej niż w przypadku klasycyzmu czy neogotyku, stworzyło możliwość stosowania poszczególnych form w różnych układach i zestawieniach, z czym mamy do czynienia również w Przytoku, a co znajduje swoją analogię we wczesnej twórczości Carla Lüdeckego (1826-1894), którego pierwszym dziełem realizującym te idee – jak pisze badaczka architektury rezydencjonalnej Górnego Śląska lat 1850-1914 Irma Kozina – był pałac w Biechowie (niem. Bechau) koło Nysy⁵⁶, do którego jeszcze powrócimy. Dzięki asymetrycznemu zestawieniu brył o różnicowanych wysokościach, zróżnicowa-

⁵¹ K. Adamek-Pujso, *Otyń w XIX w.*, [w:] *Otyń: Zarys dziejów*, red. T. Andrzejewski, Otyń 2010, s. 133, 135-136.

⁵² K. Adamek-Pujso, *Talleyrandowie jako książęta żagańscy i ich rezydencja w Żaganiu (1862-1929)*, Zielona Góra 2017, s. 80, 118.

⁵³ A.T. Jaekel, *Beschreibung der baulichen und sonstigen Einrichtungen im Interesse des Arbeiterpersonals auf dem Fabrik-Etablissement der Flachsgarn-Spinnerei und Zwirnerei der Herren J.D. Gruschwitz & Söhne in Neusalz a O., Kreis Freistadt in Nieder-Schlesien*, [w:] *Die wirthschaftliche Lage der Fabrikarbeiter in Schlesien und die zum Besten derselben bestehenden Einrichtungen*, Breslau 1876, s. 192.

⁵⁴ K. Adamek-Pujso, *Talleyrandowie...*, s. 118.

⁵⁵ Fragment cytatu Gustava Friedricha Waagena podają za: I. Kozina, *Pałace i zamki na Pruskim Górnym Śląsku w latach 1850-1914*, Katowice 2001, s. 76-77.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 76-77.

nych systemach podziałów i zróżnicowanych zwieńczeniach, obecności wieży, z którą zdaje się konkurować potężny szczyt w elewacji frontowej, istnieniu wreszcie licznych wykuszy, mniejszych szczytów, sterczyn i balustrad w pałacu przytockim uzyskano niewątpliwie efekt malowniczości, niejednorodności i urozmaicenia bryły (il. 9). Na uwagę zasługuje także obecność w tej budowli szczytów w stylu niemieckiego renesansu, zdobionych spływami wolutowymi i sterczynami. Szczyty takie były w latach 60. XIX w. elementem jeszcze stosunkowo rzadko stosowanym, a rozpowszechniły się dopiero od lat 70. tego stulecia.

Analiza architektury pałacu w Przytoku prowadzi do wniosku, że inspiracją dla A. T. Jaekela jako projektanta były zapewne współczesne realizacje przywoływanego tu Carla Lüdeckego, ówczesnie mistrza budowlanego, od 1869 r. zaś radcy budowlanego, działającego we Wrocławiu⁵⁷. Obecne w omawianej realizacji takie elementy, jak wielki neorenesansowy szczyt w fasadzie, rozczłonkowany pilastrami, zwieńczenia wykuszków wieży w formie naczółków segmentowych z kulą, jak również motyw wsporników w postaci popiersi, które w Przytoku wprowadzono na wysokości parteru w linii pilastrów oraz na wspomnianym szczycie elewacji frontowej, zdają się bezpośrednio czerpać z tej realizacji Lüdeckego, jaką było skrzydło południowe zamku książąt von Carolath-Beuthen w Siedlisku koło Bytomia Odrzańskiego, przebudowywane w latach 60. XIX w. według jego projektów sporządzonych w 1861 r.⁵⁸ Od 1945 r. ta część zamku w Siedlisku znajduje się w ruinie – jej wygląd z 1900 r. przedstawiono na il. 10, jednego zaś z zachowanych wsporników w formie popiersia z terakoty – na il. 11.

Jeśli chodzi o samą kompozycję atektonicznej, urozmaiconej bryły pałacu w Przytoku, jej analogii również szukać należy w twórczości Lüdeckego. Mowa tu o wspomnianym pałacu hrabiego Eloi Matuschki von Toppolczana w Biechowie w pow. nyskim, którego pierwsze projekty sporządził C. Lüdecke we wrześniu 1862 r.⁵⁹, ich realizacja zaś nastąpiła w latach 1863-1865⁶⁰. Trzeba dodać, iż w elewacjach tego pałacu również pojawiły się szczyty w stylu niemieckiego renesansu. Pałac w Biechowie uznawany jest za dzieło na tle ówczesnej architektury rezydencjonalnej nowatorskie, a jego szersza popularyzacja stała się możliwa dopiero od lat 70. XIX w., gdy widok pałacu znalazł się w słynnym zbiorze litografii Alexandra Dunckera (tom 13, Berlin 1873-1874, il. 12). Wobec takiego stanu rzeczy wydaje się prawdopodobne, że A. T. Jaekel zapoznał się z projektem Biechowa jeszcze przed jego opublikowaniem, co z kolei prowadzi do wniosku, iż znał on osobiście C. Lüdeckego. Kontakty z Lüdeckem mogły

⁵⁷ Dane biograficzne Carla Lüdeckego podają za: E. Börsch-Supan, *Berliner Baukunst nach Schinkel 1848-1870*, München 1977, s. 624.

⁵⁸ E. Börsch-Supan, *op. cit.*, s. 629.

⁵⁹ *Ibidem*, I. Kozina, *op. cit.*, s. 77.

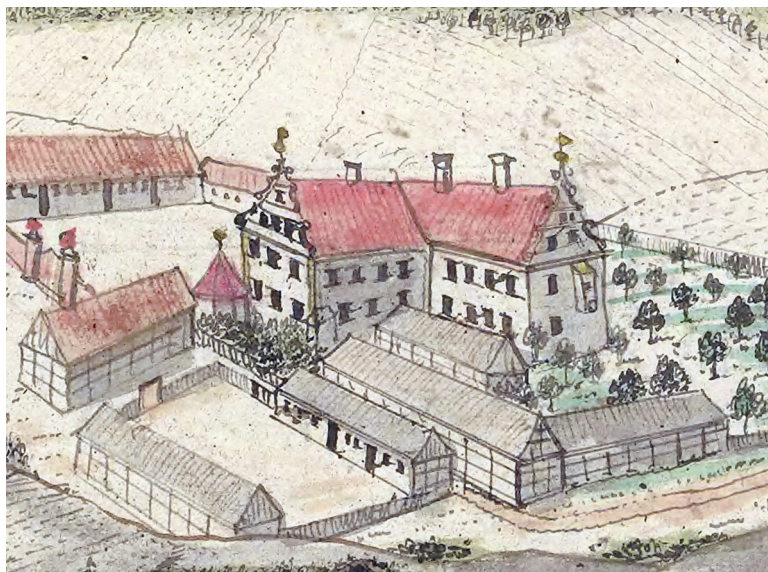
⁶⁰ I. Kozina, *op. cit.*, s. 77.

zostać nawiązane w Siedlisku, położonym w niewielkiej stosunkowo odległości od Nowej Soli. Czy tak się istotnie stało, nie sposób na obecnym etapie badań stwierdzić.

Z innych inspiracji, sięgających poza granice Śląska, które wywarły wpływ na ostateczną formę architektury zewnętrznej rezydencji w Przytoku, można wskazać zamek wielkiego księcia Meklemburgii i Schwerinu Fryderyka Franciszka II w Schwerinie, przebudowany w stylu neorenesansu w latach 1846-1857 według projektów wielkosiążącego mistrza budowlanego Georga Adolpha Demmlera oraz Friedricha Augusta Stülera, z którego Jaekel najprawdopodobniej zaczerpnął motyw dwukondygnacyjnych wykuszów, podziały pilastrowe elewacji oraz formę latarni wieńczącej wieżę.

Zarówno osoba projektanta, jak i stosunkowo nowatorska jak na lata 60. XIX w. forma architektoniczna czynią z pałacu w Przytoku jedną z ciekawszych XIX-wiecznych realizacji pałacowych na obszarze Śląska. *Oeuvre* jego twórcy niewątpliwie wymaga dalszych badań i popularyzacji, czego próbę stanowi niniejszy artykuł.

Bibliografia

II. 1. Późnorenesansowy dwór w Niwiskach przed przebudową w II poł. XVIII w. Rysunek F.B. Wernhera, ok. 1770. Reprodukacja: F.B. Wernher, *Topographia Seu Compendium Silesiae. Pars V*, (rękopis), sygn. IV F 113b Vol. 3, s. 175, digitalizacja: Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego

II. 2. Portal z nieistniejącego późnorenesansowego dworu w Przytoku, ob. Muzeum Ziemi Lubuskiej w Zielonej Górze. Stan z 2007 r. Fot. T. Filar

Il. 3. Nieistniejący portal z kamienicy przy Markt 26 w Głogowie, stan sprzed 1903 r. Reprodukacja: J. von Golitschek, H. Lutsch, Schlesiens Kunstdenkmäler (Bildband), Gütersloh 1985, il. 194

II. 4. Fryz heraldyczny z portalu z Przytoku. Stan w trakcie prac konserwatorskich w 2009 r. Fot. T. Filar

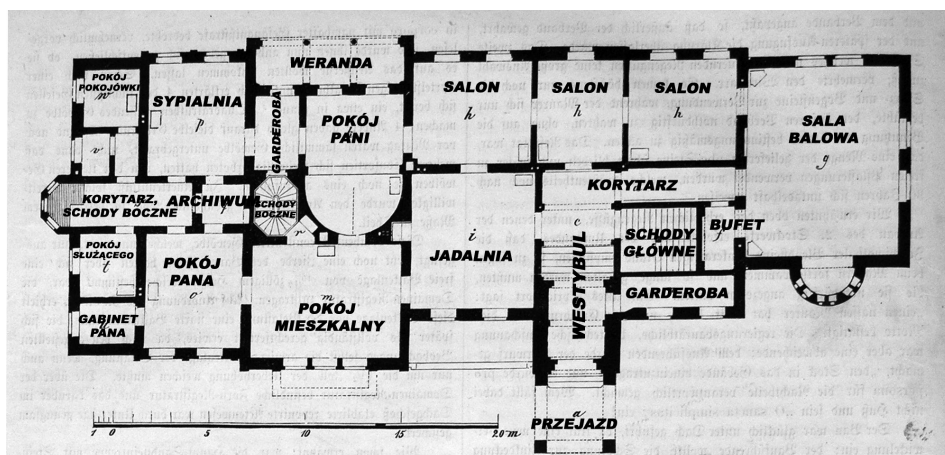
II. 5. Przedstawienie Trójcy Świętej z portalu z Przytoku. Stan w trakcie prac konserwatorskich w 2009 r. Fot. T. Filar

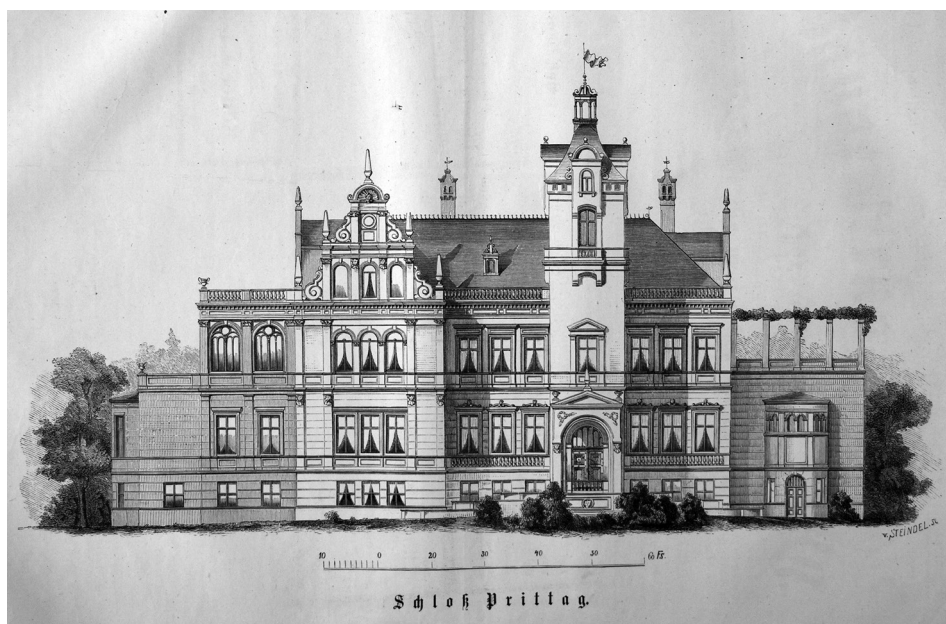
II. 6. Pałac w Przystoku, widok od frontu. Poczтівka z 1908 r., ze zbiorów autorki

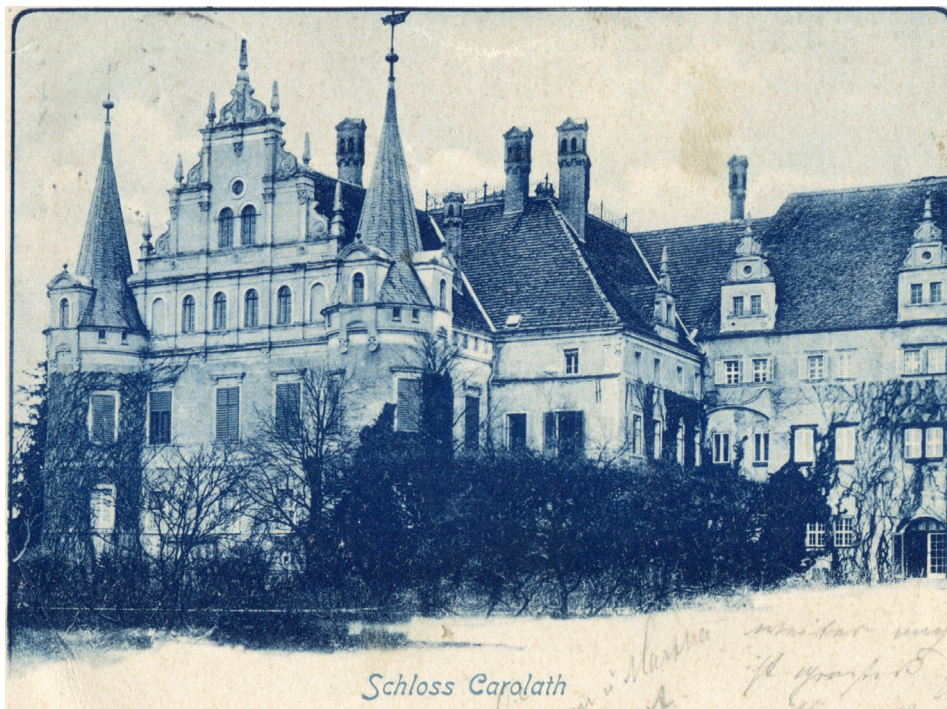
II. 7. Pałac w Przystoku, widok od frontu. Fragment pocztówki z 1908 r., ze zbiorów autorki

II. 8. Pałac w Przytoku, rzut i układ funkcjonalny przyziemia według stanu pierwotnego. Reprodukacja: Schloß Prittag, „Baugewerks-Zeitung” 1873, Nr. 39, s. 490

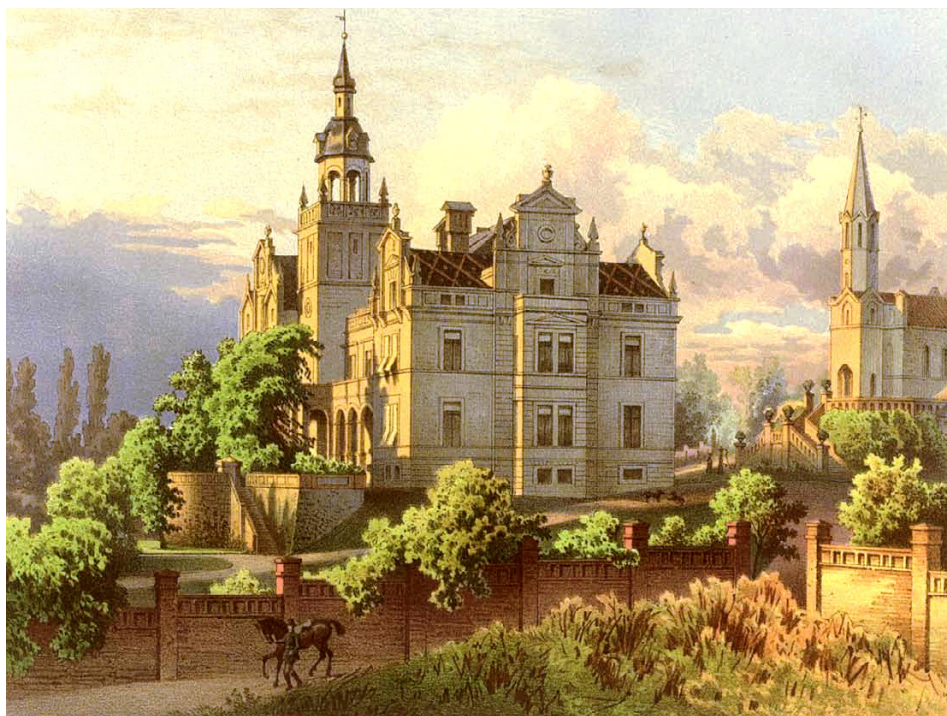
II. 9. Pałac w Przytoku, widok elewacji frontowej. Rusunek z 1873 r. Reprodukacja: jak il. 8, załącznik do numeru 39 „Baugewerks-Zeitung”, br. paginacji

II. 10. Zamek w Siedlisku, widok skrzydła południowego wraz z częścią neorenesansową, przebudowaną w latach 60. XIX w. według projektów C. Lüdeckego. Fragment pocztówki z 1900 r., ze zbiorów autorki

II. 11. Zamek w Siedlisku, zachowany wspornik w formie popiersia na elewacji ryzalitu skrzydła południowego, lata 60. XIX w. Stan z 2011 r. Fot. autorki

Il. 12. Pałac w Biechowie, proj. C. Lüdecke, realizacja 1863-1865. Litografia A. Dunckera. Reprodukacja: Die ländlichen Wohnsitze, Schlösser und Residenzen der ritterschaftlichen Grundbesitzer in der preußischen Monarchie [...], t. 13, Berlin 1873-1874, Wikipedia, domena publiczna, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Schloss_Bechau_Sammlung_Duncker.jpg [dostęp: 11.09.2017]

- Adamek-Pujczo K., *Otyń w XIX w.*, [w:] *Otyń: zarys dziejów*, red. T. Andrzejewski, Otyń 2010.
- Adamek-Pujczo K., *Talleyrandowie jako książęta żaganiacy i ich rezydencja w Żaganiiu (1862-1929)*, Zielona Góra 2017.
- Adamek-Pujczo K., Dębska A., *Gminny program opieki nad zabytkami dla miasta Nowa Sól na lata 2011-2015* (maszynopis), 2010.
- [Bekanntmachung], „Königlich Preußischer Staats-Anzeiger” 1865, Nr. 3.
- Bielinis-Kopeć B., *Zabytki Zielonej Góry*, Zielona Góra 2005.
- Börsch-Supan E., *Berliner Baukunst nach Schinkel 1848-1870*, München 1977.
- Czas architektury zapisany: Zabytki województwa zielonogórskiego*, red. I. Peryt-Gierasimczuk, Zielona Góra 1998.
- Degen K., *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Landkreises Breslau*, Frankfurt a. M. 1965.
- Eysymontt K., *Architektura renesansowych dworów na Dolnym Śląsku*, Wrocław 2010.
- Faryna-Paszkiewicz H., Omilanowska M., Pasieczny R., *Atlas zabytków architektury w Polsce*, Warszawa 2003.
- Foerster A., *Geschichtliches von den Dörfern des Grünberger Kreises*, Grünberg 1905.
- Frühbus O., *Geschichte der Parochie Pritttag*, Grünberg 1841.
- Jaekel A.T., *Beschreibung der baulichen und sonstigen Einrichtungen im Interesse des Arbeiterpersonals auf dem Fabrik-Etablissement der Flachsgarn-Spinnerei und Zwirnerei der Herren J. D. Gruschwitz & Söhne in Neusalz a O., Kreis Freistadt in Nieder-Schlesien*, [w:] *Die wirtschaftliche Lage der Fabrikarbeiter in Schlesien und die zum Besten derselben bestehenden Einrichtungen*, Breslau 1876.
- Kopaliński W., *Słownik symboli*, Warszawa 2006.
- Kowalski S., *Zabytki województwa zielonogórskiego*, Zielona Góra 1987.
- Kozina I., *Pałace i zamki na Pruskim Górnym Śląsku w latach 1850-1914*, Katowice 2001.
- Lutsch H., *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, t. 3, Breslau 1891.
- Różycka-Rozpędowska E., *Późnorenesansowe dwory śląskie: z badań nad architekturą świecką Śląska XVI-XVII w.*, [w:] *Sztuka około 1600*, Warszawa 1974, s. 247–292.
- Schloß Pritttag*, „Baugewerks-Zeitung” 1873, Nr. 39, s. 489–490.
- Siebmacher J., *New Wappenbuch darinnen des H. Rom. Reichs Teutsches Nation hoher Potentaten Fürsten, Herzogen und Adels Personen auch anderer Standt und Stätte Wappen in der Zahl 3320 beneben ihrer Schilt und Helmkleinoten*, Norimberge 1605.
- Wernher F.B., *Topographia Seu Compendium Silesiae. Pars V* (rękopis), sygn. IV F 113b Vol. 3, s. 175.
- Wolff O., *Geschichte der Stadt Grünberg in Niederschlesien von ihrer Entstehung bis zur Einführung der Reformation*, Grünberg 1848.
- Zabytki sztuki w Polsce: Śląsk*, red. S. Brzezicki, Ch. Nielsen, Warszawa 2006.
- Zedlitz-Neukirch L.von, *Neues preussisches Adels-Lexicon*, t. 4, Leipzig 1837.
- Zimmermann F.A., *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, t. 10, Brieg 1791.

Streszczenie

W przeszłości w Przytoku znajdowały się dwie szlacheckie siedziby mieszkalne: późnorenesansowy dwór (nieistniejący) i neorenesansowy pałac. Z opisów F.A. Zimmermanna (1791) oraz O. Frühbusa (1841) wynika, że dwór, wzniesiony w latach 1596-1597 przez Joachima von Stentscha, składał się z korpusu i jednego skrzydła, miał zatem rzut litery „L”. W elewacji korpusu umieszczony był portal, a elewacje wieńczyły szczyty. Na początku XVIII w. dodano drugie skrzydło, które przed 1791 r. rozbudowano. W I ćwierćwieczu XIX w. stary dwór nie nadawał się już do zamieszkania, dlatego też ok. 1895 r. rozebrano jego człon środkowy i jedno skrzydło, w 1933 r. zaś – drugie skrzydło. Portal przewieziono wówczas do Zielonej Góry, gdzie znajduje się obecnie. W latach 1867-1868 Emil von Kraker-Schwarzenfeld zbudował w Przytoku neorenesansowy pałac, a w 1869 r. urządził jego wnętrze. Projekt i wykonawstwo robót budowlanych powierzono – co dotychczas było faktem nieznanym – Adolphowi Theodorowi Jaeklowi (1820-1901) z Nowej Soli. Inspirował się on dziełami Carla Lüdeckego (1826-1894) z Wrocławia, tj. skrzydłem południowym zamku w Siedlisku koło Nowej Soli (proj. 1861) i pałacem w Biechowie koło Nysy (proj. 1862, realizacja 1863-1865).

Słowa kluczowe: Przytok, dwór, pałac, Joachim von Stentsch, Anthonius von Mesar, architektura późnorenesansowa, architektura śląska, portal, Emil von Kraker-Schwarzenfeld, Adolph Theodor Jaekel, neorenesans, Carl Lüdecke, Biechów, Siedlisko, Schwerin

ARCHITECTURE OF THE MONOR HOUSE
AND PALACE IN PRZYTOK

Summary

In the past there were two noble residences in Przytok: late-Renaissance manor house (non-existed) and Neo-Renaissance palace. From descriptions by F.A. Zimmermann (1791) and O. Frühbus (1841) it appears that the manor house, erected between 1596 and 1597 by Joachim von Stentsch, was made up with main body and a wing, so the building had a plan of „L” letter. There were a portal on the front elevation and gables above the elevations. At the beginning of the eighteenth century the second wing was added, which were extended before 1791. In the first quarter of the nineteenth century an old manor house were not suitable for living anymore, so its central element and one wing were ca. 1895 pulled down and in 1933 – the second wing. The portal was transported to Zielona Góra, where it is at present. Between 1867 and 1868 Emil von Kraker-Schwarzenfeld built in Przytok a neo-Renaissance palace and in 1869 he furnished its interiors. A project and an execution of the building work were entrusted – what was an unknown fact so far – Adolph Theodor Jaekel (1820-1901) from Nowa Sól. An architecture of the palace shows its designer was inspired by works of Carl Lüdecke (1826-1894) from Wrocław, that’s to say a southern wing of the castle in Siedlisko near Nowa Sól (project 1861) and the palace in Biechów near Nysa (project 1862, construction 1863-1865).

Keywords: Przytok, manor house, palace, Joachim von Stentsch, Anthonius von Mesar, late-Renaissance architecture, Silesian architecture, portal, Emil von Kraker-Schwarzenfeld, Adolph Theodor Jaekel, neo-Renaissance, Carl Lüdecke, Biechów, Siedlisko, Schwerin